

Origenes

• door Gerard Kramer

van Alexandrie

ORIGENES VAN ALEXANDRIË WORDT WEL DE INVLOEDRIJKSTE VROEGCHRISTELIJKE SCHRIJVER GENOEMD. OOK WORDT HIJ BESCHOUWD ALS DE GROOTSTE GELEERDE VAN DE CHRISTELIJKE OUDHEID¹. ALLEEN AL DAAROM IS HET GOED AANDACHT AAN HEM TE BESTEDEN.

¹ Berthold Altaner, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg 1958, p.175.

Biografie

Origenes is rond 185 in de Egyptische stad Alexandrië geboren uit christelijke ouders. Zijn biografie is goed bekend door de kerkhistoricus Eusebius, die gedetailleerd over Origenes schrijft in boek VI van zijn *Historia Ecclesiastica*². Naast een christelijke opvoeding kreeg Origenes ook een degelijke seculiere scholing. Hij volgde namelijk lessen bij de neoplatonische wijsgeer Ammonius Saccas.

Origenes' vader Leonides stierf in 202 de marteldood tijdens de christenvervolging van keizer Septimius Severus. Origenes wilde zijn vader in het martelaarschap volgen, maar 'zijn moeder wist hem gedwongen thuis te houden door al zijn kleren te verstoppert'³.

Vanaf dat moment voelde de jonge Origenes – hij was nog net geen zeventien! - zich verantwoordelijk voor het levensonderhoud van zijn moeder en zijn zes jongere broers, en wel door te werken als grammaticus, d.i. docent in het voortgezet onderwijs. Hij was er al vroeg van overtuigd dat voor een christen de confrontatie met heidenen en ketters alleen succesvol kon zijn als hij een gedegen culturele vorming had genoten. Daarom omvatte het door

hemzelf gegeven onderwijs zowel de studie van de seculiere wetenschappen als die van de Heilige Schrift. Hij leidde bewust een ascetisch leven: *'Hij hield de verleidelijke begeerten van de jeugd op afstand; overdag onderwierp hij zich aan zware en vermoeiende ascese en wijdde 's nachts de meeste tijd aan het onderzoek van de heilige Schriften; hij bleef volharden in die strenge en weloverwogen levenswijze. Soms oefende hij zich in het vasten; dan weer beperkte hij 's nachts de tijd om te slapen; hij wilde zijn nachtrust niet eens op bed nemen, maar sliep gewoon op de grond (...). Men zegt dat hij jarenlang zonder schoenen heeft rondgelopen en dat hij zich vele jaren heeft onthouden van wijn en ander voedsel, behalve wat nodig is voor het levensonderhoud. Het gebeurde wel dat hij gevaar liep er onderdoor te gaan en zijn gezondheid te verliezen'*⁴.

Origenes werkte vervolgens eerst in Alexandrië (209-231) en daarna in Palestina (231-253). Tijdens zijn Alexandrijnse periode maakte hij verschillende reizen, o.a. naar Rome, Arabië en Antiochië. Onder de vervolging van keizer Decius (die plaatsvond in de jaren 250-251) werd hij herhaaldelijk gefolterd. Enkele jaren daarna stierf hij in Tyrus of Caesarea op 69-jarige leeftijd⁵ aan de gevolgen van deze folteringen. Eusebius schrijft: *'Vanwege de leer van Christus moest deze man talloze verschrikkingen ondergaan; boeien en folteringen, lichamelijk lijden onder ijzeren ketens, verschrikkingen in het duister van de*

2 Alle plaatsen van Eusebius citeer ik naar *Eusebius' Kerkgeschiedenis. Vertaald, bewerkt en van aantekeningen voorzien* door dr. Chr. Fahner, Uitg. Boekencentrum, Zoetermeer 2000.

3 Eusebius' Kerkgeschiedenis VI 2,5.

4 Eusebius' Kerkgeschiedenis VI 3,9 en 3,12.

5 Eusebius' Kerkgeschiedenis VII 1.

gevangenis moest hij verduren; zijn voeten werden dagenlang tot het vierde gat in het blok uitgerekt, hij werd met vuur gedreigd; maar alle lijden dat hem door zijn vijanden werd aangedaan verdroeg hij standvastig; maar er kwam een einde aan; weliswaar probeerde de rechter uit alle macht en hardnekkig te voorkomen dat hij zou sterven, om hem nog meer te kunnen laten lijden. Toch heeft Origenes daarna zelfs nog kans gezien om berichten na te laten, die vol zijn van troost voor wie verlichting nodig hebben; in de vele brieven van deze man vindt men alles; ze getuigen over deze dingen naar waarheid en tot in detail. Tenslotte stierf hij⁶.

Zijn leven lang heeft Origenes zich uitgestrekt naar het martelaarschap, d.w.z. naar een dood als bloedgetuige van Christus. Het verlangen naar de marteldood is bij hem gewekt door wat zijn vader was overkomen. Origenes redeneerde namelijk als volgt: Door de marteldood bereikt men de eenheid met God en de eeuwige gelukzaligheid, heeft men deel aan het lijden van Christus, krijgt men vergeving van de zonden die men na de doop heeft bedreven en koopt men zelfs de zonden van anderen vrij. Hierover schrijft hij in zijn werk *Exhortatio ad martyrium*, d.i. de aansporing tot het martelaarschap.

Alexandrië

De stad Alexandrië was al vanaf de stichting in de 3^e eeuw v.C. een bruisende ontmoetingsplaats van mensen met zeer uiteenlopende godsdienstige en wijsgerige denkbeelden. Ten behoeve van de Joden in de diaspora was daar al vroeg een Griekse vertaling van het Oude Testament gemaakt, de zgn. Septuaginta. Dankzij generaties geleerden ontstonden daar ook de eerste Bijbelcommentaren. In Alexandrië onderging Origenes ook de invloed van rabbijnen. Van hen nam hij de gewoonte over de letterlijke Bijbeltekst tot in zijn kleinste details te bespreken. Een van de grootste commentatoren in de 1^e eeuw n.C. was de Joodse schrijver Philo, die zowel een Joodse als een Griekse opvoeding had genoten. Philo liet bij zijn Schriftuitleg zien dat hij juist niet direct een voorliefde had voor de letterlijke, maar voor de allegorische exegese. Daarbij nam hij soms behoorlijke risico's, want deze manier van Schriftuitleg werd vooral toegepast als de Bijbeltekst naar-de-letter als onmogelijk of aanstootgevend werd ervaren, en de allegorische uitleg verving dan de uitleg van de letterlijke tekst. Bovendien was er het risico dat de fantasie stevig mee ging spelen. Allegorische exegese is door een Engelse geleerde ooit treffend omschreven als *'a convenient method of interpretation by which anything whatever can be made*

⁶ Eusebius' Kerkgeschiedenis VI 39,5.

to prove anything whatever', of, iets korter: *'It could, and did, make anything mean anything'*. Simpel gezegd: alles kon alles betekenen, als de creatieve fantasie maar groot genoeg was! Origenes heeft, zoals gezegd, de invloed van Philo ondergaan en was daarom zeer gecharmeerd van deze vorm van Schriftuitleg. Hij ging er zelfs behoorlijk ver in. Veel gedeelten uit het Oude Testament konden volgens hem echt geen letterlijke, historische betekenis hebben: *'Het is onzin te geloven in een eerste, tweede en derde dag met een morgen en een avond, omdat er nog geen zon was. Het is onzinnig te geloven dat God als een tuinman een tuin plantte, daarin wandelde, en dat Adam zich onder een boom verborg: niemand gelooft dat dit een werkelijk gebeurde geschiedenis is. Hier worden verborgenheden gesymboliseerd (...). Er zijn ontelbaar veel gedeelten die men niet letterlijk moet opvatten, al zijn ze beschreven alsof ze werkelijk zijn gebeurd'* (Origenes, *De principiis* IV 3,1). Origenes verdedigde de noodzaak van deze wijze van Schriftuitleg met een beroep op de woordelijke inspiratie van de Heilige Schrift. Het kon daarom niet waar zijn dat de letterlijke tekst soms aanstootgevend of onmogelijk leek: daarachter moest wel een diepere zin schuilgaan. Alles had volgens hem een geestelijke, maar niet alles een historische betekenis.

Origenes' werken

Origenes was een buitengewoon productief auteur. Hij heeft pionierswerk gedaan op het terrein van de tekstkritiek, de exegese en de systematische theologie, en op al deze terreinen gepubliceerd.

- a) Tekstkritiek: Zijn grootste werk op dit terrein was de *Hexapla*. Daarin stonden zes kolommen naast elkaar, met achtereenvolgens de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament, dezelfde tekst maar dan herschreven in Griekse lettertekens, twee Griekse vertalingen van het Oude Testament (nl. die van Aquila en die van Symmachus), de tekst van de Septuaginta, en de door Theodotion verzorgde herziening daarvan. In de tekst van de Septuaginta heeft hij alle woorden die in het Hebreeuws ontbreken, met een obeliskos (÷) aangegeven, en alle lacunes uit andere vertalingen, meestal die van Theodotion, aangevuld en met een asteriskos (*) gemarkeerd. Van dit reusachtige wetenschappelijke werk zijn slechts enkele fragmenten bewaard gebleven.
- b) Exegese: Origenes heeft het grootste deel van de Schrift becommentarieerd. Zijn Schriftuitleg vinden we terug in talloze preken en commentaren. Grote delen van zijn commentaren op de evangeliën naar Mattheüs en naar

Johannes zijn bewaard gebleven⁷.

- c) Leerstelling: zijn belangrijkste dogmatische werk was het hierboven al geciteerde *De Principiis*. Het is gedeeltelijk in het Grieks over, maar van het geheel bezitten we wel een Latijnse vertaling.
- d) Apologetisch: Origenes keerde zich in zijn *Contra Celsum* tegen een ons niet bewaard gebleven lasterlijk geschrift van de Platonist Celsus. Daarin bekritiseert laatstgenoemde het christendom uitvoerig. Origenes weerlegt Celsus punt voor punt.
- e) 'Devotional': Origenes heeft ook een werk geschreven over het gebed, *De Oratione*. Hij bespreekt de algemene vragen over het gebed, en bespreekt vervolgens het Onze Vader. In dit geschrift gaat hij ook in op de plaatsen die hij voor het gebed passend acht, de gebedshoudingen en de soorten gebeden. Interessant is zijn allegorische uitleg van de bede 'Geef ons heden ons toereikend brood'. Het woord 'toereikend' is Gr. *epiousios*. Hij ziet dit als een combinatie van *epi* 'boven' en *ousia* 'substantie' in bovennatuurlijke zin en interpreteert deze bede daarom als een vraag naar geestelijk voedsel. Dit voedsel, dit brood, is het Woord van God, Christus, die zichzelf het 'brood van het leven' heeft genoemd.

Ook schreef hij de al genoemde aansporing tot het martelaarschap, de *Exhortatio ad martyrium*. Origenes keert zich daar tegen christenen die meenden dat het toegestaan was tijdens een vervolging schijnbaar afvallig te zijn als men maar in het diepste van zijn hart trouw bleef. Een dergelijke houding verafschuwde Origenes.

7 Eusebius citeert in zijn *Kerkgeschiedenis* VI 25,11-14 interessante opmerkingen van Origenes over het auteurschap van de brief aan de Hebreëen: 'In zijn *Preken over de Brief aan de Hebreëen* schreef Origenes nog het volgende over dat geschrift: De stijl van de zendbrief, die het opschrift Aan de Hebreëen draagt, is niet gekenmerkt door de gebruikelijke manier van spreken van de apostel; zelf zei hij al, dat hij niet zo sterk was in taal, d.w.z. in zijn zinsbouw (vergelijk 2Kor.11:6). Maar deze brief aan de Hebreëen is meer Grieks in de zinsbouw; iedereen die stijlverschillen kan opmerken zal het met mij eens zijn. De gedachtengangen die men in die brief tegenkomt zijn overigens bewonderenswaardig; ze doen niet onder voor één van de geschriften die erkend worden als van de apostel afkomstig. Iedereen die de apostel goed kan lezen, zal het met mij eens zijn dat dit waar is. Later (zo schrijft Eusebius, GHK) voegt hij daaraan toe: Ik zou duidelijk zeggen dat de gedachten van de apostel zijn, maar dat de manier van spreken en de zinsbouw afkomstig zijn van iemand die neerschreef wat hij zich van de apostel herinnerde; zoals iemand die in het kort schriftelijk vastlegde wat zijn leermeester gesproken had. Als een gemeente deze brief als afkomstig van Paulus beschouwt, alle lof daarvoor, want mensen van vroeger hebben de brief niet voor niets als van Paulus overgeleverd. Maar God alleen weet waarlijk wie de brief op schrift gesteld heeft. Bij ons wordt het verhaal verteld, dat Clemens, de opziener van Rome de brief geschreven zou hebben; anderen houden het erop dat Lukas, de schrijver van het Evangelie en de Handelingen, de auteur zou zijn.

Origenes' invloed

Origenes heeft veel invloed gehad op de christenen in zijn eigen tijd en op die van latere eeuwen. Toch hebben het speculatieve karakter van zijn Schriftuitleg en sommige onorthodoxe leerstellige keuzes voor nogal wat controversie gezorgd. Diverse keren is hij het onderwerp van heftige theologische discussies geweest. Hij was anderzijds wel iemand die stond voor wat hij als de leer van de Schrift zag. Eusebius vertelt dat Origenes zich op jonge leeftijd zelf heeft gecastreerd op basis van wat hij las in Mt19:12⁸. Menige kritische beoordelaar van bijv. de christologie van Origenes noemt hem desondanks een sympathieke auteur en erkent dat bij hem 'sporen van levend geloof' (zo J.N.Darby!) zijn te vinden. Dat kan eigenlijk ook niet anders als we ons realiseren dat Origenes als geen ander wist wat het was om vervolgd te worden om het geloof.

De door hem beoefende allegorische exegese is vervolgens eeuwenlang uitvoerig beoefend door de westerse christelijke schrijvers, onder wie Ambrosius van Milaan (339-397). De wereldgeschiedenis werd door Origenes beschouwd als een proces van verval, van een allesomvattende terugkeer naar een volmaakte begintoestand. Daarin speelde Christus als de Eeuwige Zoon een beslissende rol, al zag Origenes Hem als aan God de Vader ondergeschikt. Volgens sommige moderne geleerden zag Origenes de opstanding als puur geestelijk. Anderzijds heeft hij wel degelijk uitspraken gedaan over Christus' opstandingslichaam, en dit aangeduid als een geestelijk, verheerlijkt lichaam (vgl. 1Ko15:44) waarmee Hij ook gegeten en gedronken heeft – maar alleen om de twijfelende discipelen te overtuigen.

Om Origenes kon niemand heen. Lange tijd kon men auteurs indelen naar de houding die ze tegenover Origenes aannamen: pro of contra, een tussenmogelijkheid bestond er niet.

8 Zie Eusebius' *Kerkgeschiedenis* VI 8,2.